

FRYDERYK ROZEN

Przegląd badań nad drukami liturgicznymi diecezji węgierskich z XV–XVI wieku

Uwaga badaczy kierowała i nadal kieruje się ku najstarszym węgierskim księgom liturgicznym z wielu powodów. Należy do nich zewnętrzna postać liturgików reprezentująca wysoki poziom sztuki typograficznej, treść zawierająca oryginalne, węgierskie utwory literackie, kalendarze i przepisy regulujące przebieg kościelnych ceremonii, niejednokrotnie rozbudowanych i zajmujących ważne miejsce w historii kultury (jak np. dramaty liturgiczne). Istotny jest także fakt, iż najstarsze druki liturgiczne należą do rzadkości bibliograficznych¹. Opracowywano je więc z wielu punktów widzenia i według różnych metod badawczych, zmieniających się wraz z upływem czasu i przemianami zachodzącymi

1 Produkcję inkunabułów liturgicznych szacuje się na 1087 wydań, co stanowi 5% produkcji książki drukowanej w XV wieku. Natomiast pod względem objętości obejmują one aż jedną piątą inkunabułów. Łączny nakład liturgików można szacować na pół miliona egzemplarzy. Z tej wielkiej produkcji pozostały jednak tylko niewielkie szczątki. Księgi liturgiczne bowiem ulegały wielokrotnej wymianie – władze kościelne dbały o to, by dawniejsze edycje zastępować nowszymi wersjami, zawierającymi odnowioną postać liturgii. Wycofane księgi, jako nieużyteczne, skazane były na zniszczenie. M. Duggan, *Reading liturgical books, w: Incunabula and their readers: printing, selling and using books in the fifteenth century*, ed. K. Jensen, London 2003, s. 72–74. W przypadku Węgier wielkie zniszczenia w zbiorach ksiąg kościelnych spowodowały wojny z Imperium Osmańskim, które przetrwały tylko nieliczne liturgiki; I. Hubay, *Missalia hungarica: régi magyar misekönyvek*, Budapest 1938, s. 7–8.

w księgoznawstwie. Dokonanie przeglądu najważniejszych publikacji z zakresu historii węgierskich liturgików wydaje się więc interesujące nie tylko jako podróż poprzez dzieje rozmaitych sposobów opracowania dawnej książki, lecz może dostarczyć także nieco informacji pomocnych w prowadzonych dziś pracach nad księgami liturgicznymi, w tym nad liturgikami polskimi, powiązanych na różne sposoby ze swymi węgierskimi odpowiednikami.

Celem niniejszego szkicu nie jest bynajmniej przytoczenie całej literatury na temat węgierskich brewiarzy, mszałów czy agend. Te bardzo liczne i różnorodne prace (nie tylko księgoznawcze, lecz także muzykologiczne, filologiczne i inne) łatwo można znaleźć w bibliografiach przytoczonych poniżej opracowań². Ten zaś artykuł ma za zadanie umożliwić wstępną orientację w podstawowej literaturze pomocnej w studiach księgoznawczych nad węgierskimi liturgikami, w tym w pracach spoza warsztatu bibliologicznego zawierających informacje użyteczne w studiach nad dawną książką. Podanych zostanie kilka podstawowych informacji na temat historii łacińskiej liturgii w królestwie węgierskim, której specyfika wywierała niebagatelny wpływ na produkcję, rozpowszechnianie oraz konsumpcję omawianych ksiąg. Również historycy kościelnego obrządku mogą skorzystać z wyników badań księgoznawczych dostarczających krytyki zewnętrznej źródeł czy informacji na temat ich rozpowszechniania. Analiza wykorzystania liturgików wręcz domaga się udziału obu nauk. Warto pamiętać, iż źródła do historii liturgii są dziełem nie tylko uczonych i dostojników, lecz także typografów z dawnych oficyn, których udział, choćby przy składaniu tekstu, miał wpływ na jego ostateczną postać³. Na aktualność poruszanej tu problematyki istotny wpływ ma znaczący w ostatnich kilku latach wzrost zainteresowań badaczy polskich liturgią zakonu paulińskiego, w tym również paulińskimi księgami liturgicznymi. Przyspieszenia nabrały prace nad największym istniejącym zbiorem paulińskich rękopisów liturgicznych przechowywanym w Bibliotece Jasnogórskiej. A ponieważ liturgia paulińska jest zmodyfikowaną wersją rytu

2 Poza pracami ogłoszonymi drukiem jako pierwszą pomoc w pracy z inkunabułami liturgicznymi warto wskazać internetową wersję *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* [dalej GW] – www.gesamtkatalog-derwiegendrucke.de. Strona ta umożliwia różne sposoby wyszukiwania opisów i skanów inkunabułów, także nieujętych przez drukowaną wersję katalogu. Dzięki stałemu uzupełnianiu opisy te zawierają aktualne informacje, w niektórych przypadkach bogatsze od zawartości tomów drukowanych.

3 Przykładowo: w kalendarzu mszału ostrzyhomskiego z 1484 roku wspomnienie św. Bernarda znajduje się pod datą 20 sierpnia, choć jego data została zmieniona przez władze kościelne na 17 marca. Nieaktualny zapis w kalendarzu wydaje się wynikiem skopiowania przez drukarza daty z dostarczonego mu kodeksu spisane go przed zmianą w kalendarzu. *Missale Strigoniense 1484 id est „Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis”, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koberger, anno Domini MCCCCXXXIII (RMK III 7)*, recentius edidit B. Déri, Budapest 2009, s. XLII – http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/MRH/MRH01_Missale%20Strigoniense%201484.pdf [dostęp: 30.09.2015].

ostrzyhomskiego, omówione tu badania mogą okazać się pomocne w obecnych pracach polskich badaczy⁴. Nie zostaną natomiast w tym miejscu przedstawione badania nad drukami liturgicznymi paulinów, które, jako posiadające własną specyfikę, wymagającą osobnego omówienia. Ponadto polski czytelnik dysponuje już w tym zakresie cenną pomocą w postaci *Bibliografii zakonu paulinów*⁵.

U schyłku średniowiecza i w początkach renesansu Kościół Rzymski znajdował na Węgrzech pomyślne warunki dla rozwijania swej działalności. Mógł więc swobodnie czerpać z usług oferowanych przez rozwijającą się intensywnie sztukę drukarską, która nieopodal węgierskich granic rozwinęła duże ośrodki produkcyjne. Kunszt impresorów z Norymbergii, Wenecji i innych centrów drukarskich spotkał się z zainteresowaniem Macieja Korwina, zaangażowaniem biskupów oraz z przedsiębiorczością środowiska księgarzy i nakładców z Budy⁶. Na Węgry nie tylko sprowadzono inkunabuły zagranicznych autorów, lecz także postarano się o druk ksiąg przeznaczonych specjalnie dla potrzeb królestwa. Między 1480 a 1526 rokiem ukazało się około 380 hungariców różnego rodzaju. W tej liczbie 16% przypada na liturgiki, z czego 13% to księgi arcybiskupstwa w Ostrzyhomiu⁷. Klęska pod Mohaczem w 1526 roku i rozpad państwa położyły kres intensywnej produkcji na potrzeby węgierskich diecezji. W nowych warunkach zdołano zorganizować druk ledwie jednego brewiarza, dwóch rytuałów i jednego *liber ordinarius*. Wobec postępów kontrreformacji nie zdołano zachować liczącego kilka wieków dziedzictwa. W 1630 roku synod w Trnawie stał się miejscem świetnego sukcesu kurii rzymskiej – na Węgrzech wprowadzono księgi trydenckie. Jedynie diecezja zagrzebska zachowała własne księgi liturgiczne do roku 1788 roku.

Przyczyną powstawania ksiąg liturgicznych diecezji węgierskich była pewna autonomia średniowiecznych ośrodków kościelnych w zakresie kształtowania własnej liturgii. Wyjąwszy kilka lokalnych obrządków zachowujących odrębną

4 W latach 2010–2012 zrealizowano projekt badawczy *Liturgia w klasztorach paulińskich w kontekście rozwoju staropolskiej kultury muzycznej*. Odbyły się także dwie międzynarodowe konferencje: *Liturgia Paulinów w Średniowieczu* (Częstochowa, 28–30 XI 2011) i *Liturgia i muzyka w historii Zakonu Paulinów* (Budapeszt – Ostrzyhom, 25–27 XI 2013). Materiały z pierwszej konferencji zostały opublikowane w tomie *Liturgia w klasztorach paulińskich w Polsce. Źródła i początki*, red. R. Pośpiech, Opole 2012. Drugą publikacją powstałą w ramach projektu badawczego liturgii paulińskiej jest *Msza! Jagiellonów z Jasnej Góry. Wydanie fototypiczne*, red. R. Pośpiech, Opole-Częstochowa 2013.

5 Prace na temat liturgii zakonu zebrane zostały w: *Bibliografia zakonu paulinów za lata 1500–1990*, t. 1–2, oprac. H. Czerwień, J. Zbudniewek, Warszawa 2008.

6 Działalność księgarzy węgierskich i ich rolę w zaopatrywaniu Węgień w druki liturgiczne opisał Pál Gulyás, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Budapest 1931, s. 25–31.

7 *Missale Strigoniense 1484...*, s. XVIII.

strukturę, ceremoniał większości diecezji miał wspólną podstawę w postaci rytu rzymskiego. Jednak już w państwie Franków próby jego powszechnego zaprowadzenia kończyły się połowicznym powodzeniem. Miejscowe wspólnoty, przyjmując rzymskie księgi, zachowywały równocześnie własne zwyczaje, odpowiadające ich mentalności. W ten sposób na wspólnym fundamencie rozwijały się oryginalne formy liturgiczne, będące wyrazem tożsamości kościołów lokalnych. Podobnie działo się w nowych diecezjach założonych na Węgrzech, gdzie ukształtowały się trzy główne ośrodki liturgiczne. Archidiecezja w Ostrzyhomiu wywierała silny wpływ na Bratysławę, centrum i północ kraju. Archidiecezja w Kalocsa oddziaływała na południe królestwa. Na wschodzie Transylwania i Oradea wypracowały własne tradycje. W niektórych diecezjach (Veszprem, Pecz, Eger, Zagrzeb) kultywowano, w różnym stopniu, lokalne elementy liturgii, różne od dominujących wzorców⁸. W takich warunkach nie każdej diecezji potrzebne były własne, drukowane liturgiki, można było bowiem korzystać z ksiąg dominującego ośrodka. Druk ksiąg kościelnych skupił się głównie wokół stolicy prymasowskiej w Ostrzyhomiu. Znacznie mniej druków powstało na potrzeby pozostałych stolic biskupich – Zagrzebia, Peczu i Egeru. W przypadku innych diecezji nie pozostał żaden ślad podjęcia przez nie próby wydania drukiem własnych ksiąg.

W epoce inkunabułów Węgry znajdowały się w sytuacji zbliżonej do warunków polskich. W obu królestwach działali tylko wędrowni drukarze, których warsztaty kończyły krótki żywot po wytłoczeniu kilku tytułów. W takich okolicznościach niemożliwy był krajowy druk ksiąg liturgicznych, którego to zadania mogły się podjąć jedynie dobrze wyposażone i zamożne oficyny. Zamówienia z Polski i Węgier kierowano więc do specjalistów zagranicznych. W niektórych oficynach zbiegały się historie liturgików polskich i węgierskich. Dla obu krajów pracowali: Jerzy Stuchs w Norymberdze, Jakub de Pforzheim w Bazylei, Jan Pruss w Strassburgu i Jan Haimann w Wenecji. Występowała jednak różnica w wyborze typografów. Węgrzy częściej zwracali się do rozkwitającego podówczas centrum drukarstwa liturgicznego w Wenecji, gdzie współpracowali m.in. ze słynnym Erhardem Ratdoltem. Natomiast Polacy kierowali swe zamówienia przede wszystkim do bliższych zakładów niemieckich, spośród których najbardziej upodabali sobie drukarnię Piotra Schöffera w Moguncji. Fakt, iż w zakresie

8 *Ordinarius Strigoniensis impressum pluries Nurenbergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520* (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238), recentius edidit M. I. Földváry, Budapest 2009, s. XX – http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/MRH/MRH02_Ordinarius%20Strigoniensis%201496-1520.pdf [30.09.2015].

druku liturgików Polska i Węgry znajdowały się w podobnej sytuacji, znalazł wyraz we współpracy podjętej przez diecezję krakowską i działającego w Budzie księgarza Urbana Kaima. Diecezja krakowska powierzyła mu druk swego brewiarza, który ukazał się w 1515 roku w weneckiej oficynie Lucantoniego Giunty. Zaś dla archidiecezji ostrzyhomskiej Kaim zorganizował w Wenecji druk czterech mszałów i trzech brewiarzy. Mszał z 1518 i brewiarz z 1515 roku zamówił Kaim w tej samej drukarni co brewiarz krakowski. W początkach XVI wieku dzieje produkcji polskich i węgierskich liturgików podążały już innymi drogami. Duchowieństwo węgierskie nadal intensywnie korzystało z bliskości oficyn weneckich, natomiast w Polsce Jan Haller i Kasper Hochfeder położyli podwaliny trwałego drukarstwa krajowego zdolnego podołać kościelnym zamówieniom. Druga analogia między historią polskich i węgierskich liturgików pozostała jednak niewzruszona – oba kraje posiadały własną formę obrzędów zawartą w brewiarzach i mszałach o niepowtarzalnej treści. Studia nad polskimi liturgikami mogą więc skorzystać z prac poświęconych księgom węgierskim, zwłaszcza tam, gdzie liturgiki polskie pod pewnymi względami czekają nadal na opracowanie, jakie otrzymały już inkunabuły i stare druki naszych sąsiadów zza Karpat.

Relacje pomiędzy polskimi i węgierskimi księgami liturgicznymi nie były dotąd przedmiotem osobnych studiów. Mimo to, w ramach zgłębiania innych zagadnień, udało się wskazać nieco powiązań między polskimi i węgierskimi liturgikami. Dotychczasowe badania ujawniły przenikanie do diecezji polskich specyficznie węgierskich kultów świętych, widoczne w kalendarzach i *propriach* (częściach zmiennych przypisanych konkretnym obchodom). W siedmiu diecezjach polskich przyjęto obchody ku czci pierwszego króla Węgier św. Stefana I (20 VIII)⁹. Elewacja św. Władysława (27 VI) obchodzona była jako *festum chori* przez polskich dominikanów oraz diecezje gnieźnieńską, krakowską, wrocławską i płocką¹⁰. Wspomnienie kolejnej reprezentantki dynastii Arpadów, św. Elżbiety (19 XI), pojawiało się w kalendarzach krakowskich, wrocławskich i gnieźnieńskich¹¹. W kalendarzach gnieźnieńskich umieszczano wspomnienie

9 H. Wąsowicz, *Kalendarz ksiąg liturgicznych Krakowa do połowy 16. wieku. Studium chronologiczno-typologiczne*, Lublin 1995, s. 332–333; *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957, s. 257. Podano tam także diecezję wrocławską, jednak ks. Erwin Mateja nie wymienia tego święta, zob.: E. Mateja, *Śląski kalendarz liturgiczny świętych. Geneza i rozwój do czasu reformy papieża Piusa X*, Opole 2006, s. 65.

10 Zob. też C. Lipka, *Święty król węgierski Władysław*, w: *Węgry – Polska wspólne dziedzictwo*, red. J. Zimny, Sandomierz 2007, s. 328.

11 *Chronologia polska...*, s. 223; E. Mateja, op. cit., s. 84; H. Wąsowicz, op. cit., s. 342–343. Zob. też: J. Swastek, *Elżbieta Węgierska. Kult*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 4, *Docent – Ezzo*, pod red. R. Łukaszyka, L. Bieńkowskiego, F. Gryglewicz; kom. red. L. Bieńkowski [et al.], Lublin 1983, kol. 913–914.

puustelników z pogranicza polsko-słowackiego: św. Andrzeja i Benedykta (16 VII)¹². Obchody świętych węgierskich traciły poza granicami swego królestwa nieco splendoru (ranga *festum fori*, brak oktawy), czasem przenoszone były na inne dni, niemniej trwale wpisywały się do *sanctorale* metropolii gnieźnieńskiej. Święta te stanowiły najbardziej wyróżniającą cechę kalendarzy węgierskich oraz tworzyły jeden z charakterystycznych rysów kalendarzy środkowej Europy.

Poza kalendarzami związek ksiąg liturgicznych Polski i Węgier widoczny jest w niektórych tekstach liturgicznych. Bardzo rozbudowany w Polsce kult św. Wojciecha nie był importem zza Karpat, niemniej stanowił płaszczyznę oddziaływania na siebie twórczości liturgicznej obu krajów¹³. W przypadku innych kultów obecność węgierskich tekstów w polskich księgach można kompleksowo przedstawić jedynie w stosunku do kodeksów rękopiśmiennych, księgi drukowane nie zostały bowiem pod tym kątem całościowo przebadane. Kompozycje węgierskie wykorzystywano w metropolii gnieźnieńskiej w bardzo skromnym zakresie. Pochodząca z Czech lub Węgier sekwencja *Corona sanctitatis* została włączona do oficjum o św. Wojciechu w piętnastowiecznym mszale krakowskim (Biblioteka Kapituły Krakowskiej, ms. 3). W kilku innych kodeksach przypisano ją św. Wacławowi¹⁴. Kanonicy regularni w Żaganiu używali jej w święta św. Wojciecha i Stanisława¹⁵. Druga sekwencja pochodzenia bezsprzecznie węgierskiego, opiewająca św. Władysława I, *Novae laudis*, znajduje się w części *de sanctis* tzw. gradułu tarnowskiego z około 1526 roku¹⁶. W tym samym kodeksie znajduje się jeszcze drugi utwór o św. Władysławie – werset allelujatyyczny *Beatus vir, rex Ladislaus*¹⁷.

Otwartą kwestią jest obecność innych, nieopracowanych dotąd tekstów węgierskich w liturgiach polskich, którą także warto tu zasygnalizować. W dziewięciu

12 *Chronologia polska...*, s. 223.

13 Relacje między polskimi i węgierskimi tekstami liturgicznymi o św. Wojciechu omawia szczegółowo W. Danielski, *Kult św. Wojciecha na ziemiach polskich w świetle przedtrydenckich ksiąg liturgicznych*, Lublin 1997, s. 47–51, 56–62, 99–101, 104, 186–188, 294. W tym miejscu można zaznaczyć, iż zarówno w Polsce, jak i na Węgrzech przyjęto niektóre modlitwy z sąsiedniej metropolii.

14 J. Pikulik, *Indeks sekwencji w polskich rękopisach muzycznych. Sekwencje zespołu rękopisów tarnowskich*, Warszawa 1974, s. 60, 435.

15 W. Danielski, op. cit., s. 149–150.

16 J. Pikulik, *Indeks sekwencji w polskich...*, s. 108, 279.

17 J. Pikulik, *Śpiewy alleluia o świętych w polskich rękopisach przedtrydenckich*, Warszawa 1995, s. 120, nr 13; H. Béla, *Repertorium hymnologicum Medii Aevii Hungariae. Initia hymnorum, officiorum rhythmicorum, sequentiarum, troporum, versuum alleluaticorum cantionumque*, Budapest 2012, s. 58, nr 112.

piętnasto- i szesnastowiecznych gradułach polskich (z diecezji krakowskiej, gnieźnieńskiej oraz z klasztorów dominikańskich, norbertańskich i benedyktyńskich) rozproszone są formularze o świętych, których kult był charakterystyczny dla Węgier. Są to: św. Stefan, św. Władysław, św. Andrzej i Benedykt oraz św. Paweł z Teb¹⁸. Zadaniem na przyszłość jest zbadanie, czy nie zaczerpnięto ich z ceremonii węgierskich.

Przenikaniu tekstów towarzyszyła zapewne wymiana ksiązek, na co wskazuje obecność w bibliotekach polskich kilku węgierskich ksiąg liturgicznych. Opracowania dotyczące węgierskich liturgików powiększają zatem warsztat do prac nad tą niewielką ilościowo częścią polskich zbiorów, która jednak po bliższym przebadaniu może jeszcze wnieść kilka szczegółów do historii kontaktów polsko-węgierskich¹⁹.

Przegląd badań nad węgierskimi liturgikami warto rozpocząć od pozycji wprawdzie liczących już ponad sto lat, jednakże ważnych ze względu na rolę, jaką odegrały w dalszym przebiegu prac, a ponadto nadal użytecznych warsztatowo. Są to dwie prace węgierskich autorów: Józsefa Dankó *Vetus hymnarium ecclesiasticum*

18 J. Pikulik, *Polskie graduły średniowieczne*, Warszawa 2001, s. 188, 268–267, 281, 318.

19 W Bibliotece Jagiellońskiej przechowywany jest pochodzący z Collegium Maius inkunabuł *Obsequiae Ecclesiae Strigoniensis* (GW M2740220). Poza opisem obrzędów chrzcielnych księga ta zawiera liczne błogosławieństwa, egzorcyzmy, fragmenty katechizmu, ceremonie niektórych ważniejszych świąt, jak np. procesja niedzieli palmowej. W katalogu inkunabułów Biblioteki Jagiellońskiej po raz pierwszy podano szczegółowy opis tego wydania, wcześniej wymienionego w katalogu Władysława Wisłockiego. *Inkunabuły Biblioteki Jagiellońskiej*, oprac. A. Lewicka-Kamińska, Kraków 1962, poz. 776a; W. Wisłocki, *Inkunabula typographica Bibliothecae Universitatis Jagiellonicae Cracoviensis inde ab inventa arte imprimendi usque ad A. 1500*, Cracoviae 1900, s. 346 – www.archive.org/details/incunabulatypog00unkngoog [30.09.2015]; *Inkunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, oprac. M. Bohonos, E. Szandorowska, t. 1–2, Wrocław 1970, poz. 4032 [dalej IBP]. Z oprawy tej księgi wydobyto 4 karty pochodzące z brewiarza ostrzyhomskiego (GW 546910N); A. Lewicka, op. cit., poz. 1693a, IBP 1288. W Bibliotece Kolegium Filozoficzno-Teologicznego Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie znajduje się mszał ostrzyhomski (GW M24750), sygn. Inc.O.17, zob. IBP 3783. W tym miejscu chciałbym podziękować dyrektorowi biblioteki i pani Katarzynie Płaszczyńskiej-Herman za umożliwienie zapoznania się z tym cennym inkunabułem. W bibliotece na Jasnej Górze przechowywane są dwa szesnastowieczne mszały ostrzyhomskie (sygn. II G 9/2 i I F 3/2). Za pomoc w zapoznaniu się z nimi składam podziękowania panu Krzysztofowi Bechcickiemu. Zdefektowane *Missale Strigoniense* znajduje się ponadto w bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (sygn. 16.2868). W Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego przechowywane jest *Diurnale Strigoniense*, przypuszczalnie jest to edycja Piotra Lichtensteina z 1525 roku (sygn. 457812). *Ordinarium Agriensis* Hallera z 1509 roku posiadają w swych zbiorach Biblioteka Narodowa (sygn. XVI.Qu.742), Biblioteka XX. Czartoryskich (sygn. 874 II Cim) i Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (sygn. 11654), zob. *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVI*, oprac. M. Bohonos, Wrocław 1965, poz. 1757. Zdefektowane *Missale Dominorum Ultramontanorum* (GW M24106) należy do zbiorów Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu, zob. IBP 3801. Ślad korzystania w diecezjach polskich z ksiąg węgierskich znajduje się w Bibliotece Landu Saksonii w Dreźnie. Jest to mszał węgierski (GW M24106) pochodzący z biblioteki w Oleśnicy, zob.: H. Deckert, *Katalog der Inkunabeln der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden*, Leipzig 1957, poz. 467.

*Hungariae*²⁰ i Nándora Knauza *Libri missales ac breviaria ecclesiae Hungaricae ad receptionem usque ritus Romani*²¹.

Książka Knauza, autora, któremu nauka zawdzięcza ważne wydawnictwo źródłowe *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, jest katalogiem rękopisów i starodruków liturgicznych w bibliotekach węgierskich – oczywiście w dziewiętnastowiecznych granicach. Autor opisał druki i rękopisy zarówno sporządzone dla duchowieństwa węgierskiego, jak i księgi diecezji zagranicznych odnalezione na Węgrzech. Te ostatnie zostały osobno wydzielone i opisane bardziej skrótowo. Wiele uwagi poświęcił autor wpisom rękopiśmiennym, których część przytoczył w całości. Poza uwagami liturgicznymi i zapiskami własnościowymi znajdują się wśród nich rozbudowane zapiski rocznikarskie. W kilku przypadkach Knauz podał drukiem także drukowane teksty liturgiczne.

József Karóly Dankó był autorem wielu prac z zakresu historii Kościoła i historii sztuki, szczególnie zajmowała go twórczość Albrechta Dürera. W trakcie swych badań odwiedził liczne biblioteki europejskie. Ważną częścią *Vetus hymnarium* jest omówienie wcześniejszej literatury przedmiotu. Węgierskie liturgiki jeszcze nie przestały być używane, a już stały się przedmiotem zainteresowań badaczy. Niektóre oficja węgierskie zamieścił Josse Clichtove w dziele *Elucidatorium ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia planius exponens*²². W pracy tej zostały wydane i skomentowane hymny o świętych: Władysławie, Stefanie, Emeryku, Elżbiecie Węgierskiej i Wojciechu. Począwszy od francuskiego liturgisty Dankó wymienia kolejne edycje tekstów liturgicznych związanych z tradycją węgierską. Ich szczególne zintensyfikowanie przypada na wiek XIX, kiedy to powstawały liczne i rozbudowane korpusy średniowiecznych tekstów liturgicznych, m.in. H. Daniela *Thesaurus hymnologicum*, F. Mone *Latéinische Hymnen des Mittelalters aus Handschriften herausgegeben und erklärt*, J. Kehreina *Lateinische Sequenzen des Mittelalters*. Ukoronowaniem dziewiętnastowiecznych studiów nad tekstami średniowiecznej liturgii było wielotomowe

20 J. Dankó, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Budapest 1893 – <http://mek.oszk.hu/09300/09324/pdf/danko1.pdf> [30.09.2015].

21 N. Knauz, *Libri missales ac breviaria ecclesiae Hungaricae ad receptionem usque ritus Romani*, Strigonii 1870 – www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10593506-9 [30.09.2015].

22 *Elucidatorium ecclesiasticum: ad officium ecclesiae pertinentia planius exponens: 4 libros complectens*. 1. *Hymnos de tempore 2 sanctis per totum anni spacium, adiecta explanatione declarat*. 2. *Nonnulla cantica ecclesiastica, antiphonas 2 responsoria: una cum benedictionibus candelarum, caerei paschalis 2 fontium: familiariter explanat*. 3. *Ea quae ad missae pertinent officium, praesertim praefationes 2 sacrum canonum breviter explicat*. 4. *Prosas quae in sancti altaris sacrificio ante evangelium dicuntur: tam de tempore quam sanctis facili annotatione dilucidat*, Parisiis 1516 – www.dilibri.de/stbtrdfg/content/titleinfo/603708 [30.09.2015].

wydawnictwo źródłowe *Analecta hymnica medii aevi*, ukazujące się od 1896 roku. W dalszej części książki Dankó zamieścił historię węgierskiej liturgii poczynawszy od narodzin najstarszych kultów lokalnych. Autor wskazał także na niezachowane kodeksy, po których pozostały jedynie wzmianki w inwentarzach i innych źródłach. Księgi, które w europejskich bibliotekach przetrwały do XIX wieku, zostały opisane przede wszystkim z liturgicznego punktu widzenia. Autor zwracał szczególną uwagę na kalendarze, typowo węgierskie obchody i oficja. Charakterystyka źródłoznawcza potraktowana została mniej dokładnie. Składają się na nią krótkie informacje o dacie kodeksów, piśmie, zdobieniach, marginaliach, neumach i objętości. Dla badań księgoznawczych wartościowo przedstawiają się podane *in extenso* kolofony i opisy proveniencji. Obok ksiąg wykorzystywanych w trakcie obrzędów omówione zostały także i inne kodeksy (m.in. kapitularze i literatura ascetyczna). Druki opisane zostały w osobnym spisie, którego większość zajmują księgi wydane dla diecezji węgierskich i zakonu paulinów od XV do XVIII wieku. Korpus źródeł węgierskich jest bardzo bogaty, obejmuje łącznie 28 pozycji. Późniejsze badania wzbogacą ów zestaw o kilka kolejnych druków ostrzyhomskich. Wśród wymienionych ksiąg zagranicznych znalazło się także jedno polonicum – *Vita beatissimi Stanislai* wydane przez Hallera w 1511 roku.

W drugiej części książki Dankó zamieścił edycję węgierskich tekstów liturgicznych. Obejmuje ona wszystkie teksty własne wybranych świętych ułożone w porządku przyjętym z ksiąg liturgicznych. W komentarzach podane zostały najstarsze źródła zawierające poszczególne utwory, wykaz ksiąg oraz odmiany tekstu w różnych przekazach.

Kolejne prace znacząco rozwijające wiedzę na temat węgierskich liturgików nie dotyczyły wyłącznie ksiąg kościelnych, lecz miały szerszy zakres tematyczny. Na pierwszym miejscu należy wskazać opracowaną przez Szabó trzytomową bibliografię węgierską *Régi Magyar Könyvtár* (Budapest 1879–1898). Praca ta odznaczała się wówczas bardzo wysokim poziomem²³. Podobnie jak *Bibliografia* Estreicherów jest, mimo upływu lat, opracowaniem nadal użytecznym i cytowanym w opracowaniach hungaricóv. Piętnasto- i szesnastowieczne liturgiki zostały uwzględnione w tomie trzecim bibliografii wydanym w 1896 roku. Obejmuje on hungarica drukowane poza granicami kraju (4800 tytułów). Stopień szczegółowości opisów bibliograficznych jest zróżnicowany (np. nie zawsze pojawia się objętość i kollacja), niektóre egzemplarze opisane są na podstawie

23 H. Sztripszky, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtar*, Budapest 1967, s. V.

literatury. Niemniej dzieło Szabó zawiera też wiele szczegółowych informacji, wśród których należy wymienić uwagi o stanie egzemplarzy w poszczególnych bibliotekach oraz dokładne odpisy incipitów, tytułów i kolofonów, dzięki czemu bibliografia ta dostarcza wartościowych materiałów źródłowych do badań nad trudno dostępnymi liturgikami.

Drugim dziełem z końca XIX stulecia, które posunęło naprzód stan wiedzy na temat ksiąg liturgicznych, jest przygotowany przez Ignácza Horvátha katalog jednej z największych kolekcji inkunabułów na Węgrzech, należącej wówczas do Biblioteki Muzeum Narodowego (dziś jest to Węgierska Biblioteka Narodowa im. Széchényiego). Podobnie jak to było w pracy Knauza, uwaga Horvátha skupiła się na proveniencjach i wpisach rękopiśmiennych, których wiele podał *in extenso*. Katalog ten dostarcza bogatego materiału źródłowego do badań nad konsumpcją liturgików na przykładzie łącznie 14 egzemplarzy ksiąg ostrzyhomskich oraz pojedynczych inkunabułów wyłoczonych dla diecezji w Peczu i Zagrzebiu²⁴.

Przełom XIX i XX wieku rozpoczął nową epokę w badaniach inkunabulistycznych. Badania Roberta Proctora i Konrada Haeblera rozwinęły metodę badań nad pierwocinami drukarstwa²⁵. Opracowana przez nich metoda typograficzna oparta na systematyzacji wiedzy o zasobach drukarskich piętnastowiecznych oficyn wprowadziła pogłębione i precyzyjne studium czysto drukarskich aspektów inkunabułów. Zaproponowane przez obu uczonych klasyfikacje pism i innych elementów wyposażenia typograficznego nie tylko stworzyły warsztat do identyfikacji destruktywów i druków anonimowych, lecz także wpłynęły na strukturę i zawartość opisu druków piętnastowiecznych. W tym zakresie znaczące przemiany przyniosły również prace berlińskiej komisji dla *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, która poza samym centralnym katalogiem inkunabułów przygotowała zasady ich katalogowania²⁶.

Zmiany, jakie zaszły w inkunabulistyce, odzwierciedla kolejne opracowanie o fundamentalnym znaczeniu w historii badań węgierskich ksiąg liturgicznych:

24 I. Horváth, *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának. Ösnyomatványai*, Budapest 1895 – http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/13/22/dd/1/hu_bi_13578_1.pdf [30.09.2015].

25 Pięknie pisze o tym żyjący w czasach przełomu w inkunabulistyce E. Barwiński, *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Lwowie*, Lwów 1912, s. V–VI – www.pbc.rzeszow.pl/publication/2225 [30.09.2015].

26 Najpierw ukazały się propozycje komisji: *Nachträge zu Hain's Repertorium bibliographicum und seinen Fortsetzungen als Probe des Gesamtkatalogs der Wiegendrucke*, Leipzig 1910. Sama instrukcja została opublikowana w katalogu: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, t. 3, Leipzig 1928. Zob. też: M. Spandowski, *Uwagi o polskich katalogach inkunabułów*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2006, t. 37–38, s. 351–352 – www.bn.org.pl/download/document/1245420613.pdf [30.09.2015].

Missalia hungarica Illony Hubay²⁷. Tematem książki są mszały diecezjalne i zakonne wydrukowane dla Węgier przed 1526 rokiem. Monografia wyróżnia się wszechstronną metodologią badawczą. W pierwszej części autorka omówiła działalność drukarzy z Niemiec, Szwajcarii, Moraw, Francji i Włoch zaangażowanych w produkcję mszałów węgierskich. Zwracała przy tym dużą uwagę na odbite w mszałach drzeworyty. Na drugą część książki składa się 25 opisów bibliograficznych z dołączonymi opisami egzemplarzy. Zarówno piętnasto-, jak i szesnastowieczne mszały zostały opisane zgodnie z metodą zastosowaną w *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Wyjątkiem jest podawanie adresu wydawniczego anonimów typograficznych w języku łacińskim. Dodatkowo, po opisie inicjałów podane zostały informacje o znakach wodnych według katalogu Briqueta. W opisach egzemplarzy uwzględnione zostały oprawy, glosy oraz odpisy not proveniencyjnych. Książkę wzbogaca bogaty materiał ilustracyjny, na który składają się reprodukcje stron tytułowych, pism, drzeworytów kanonowych i inicjałów typograficznych oraz odrisy znaków wodnych. Książka została oparta na bardzo szerokiej kwerendzie obejmującej, poza wielkimi bibliotekami Budapesztu, również księgozbiory kościelne (jak np. liceum ewangelickiego w Sopron, seminarium w Győr, opactwa benedyktynów w Pannaholma, biblioteki diecezjalnej w Egerze, biblioteki katedralnej w Ostrzyhomiu) oraz biblioteki zagraniczne (Bibliotekę Uniwersytecką we Wrocławiu, Bibliotekę Narodową w Wiedniu czy British Museum).

Większość węgierskich liturgików wydrukowano w ważnych ośrodkach zachodnioeuropejskiej typografii, toteż budziły one zainteresowanie nie tylko węgierskich księgoznawców. Wkład w ich poznanie wnieśli także autorzy bibliografii i katalogów oraz monograficznych opracowań dziejów oficyn drukarskich. Należy tu wymienić dwóch nestorów inkunabulistyki: Michała Denisa i Jerzego Panzera²⁸. Wprawdzie ich rejestracja daleka była od kompletności (brakowało m.in. czterech piętnastowiecznych wydań mszału ostrzyhomskiego), niemniej dzięki nim liturgiki węgierskie pojawiły się w najważniejszej literaturze inkunabulistycznej owych czasów. W kolejnym fundamentalnym opracowaniu, jakim jest *Repertorium bibliographicum* Ludwika Haina, liturgiczne hungarica

27 Zob. przyp. 1.

28 M. Denis, *Annalium typographicorum Michaelis Maittaire supplementum*, Vienae 1789 – <http://lib.ugent.be/catalog/bkt01:000286066> [30.09.2015]. G. W. Panzer, *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD*, Norimbergae 1793–1803 – <http://hdl.handle.net/2027/mdp.39015031075610> [30.09.2015]. Praca Panzera jest określana jako pierwsza nowoczesna bibliografia, zob. *Encyclopedia of library and information science*, t. 11, New York 1974, s. 268.

reprezentowane są dość skromnie – łącznie jest to osiem pozycji. Żaden opis nie został wykonany z autopsji. Najwięcej danych podał wielki bibliograf na temat pierwszego brewiarza ostrzyhomskiego z 1484 roku (odpisał tu słynny tekst traktujący o zleceniu przez Macieja Korwina druku brewiarza) oraz trzy mszały ostrzyhomskie i jeden mszał diecezji Pecy – w ich opisach podana została treść kolofonów. Opisy brewiarza zagrzebskiego i dwóch mszałów ostrzyhomskich ograniczają się do tytułów, miejsca i roku wydania²⁹. Opracowany przez Waltera Coppingera *Supplement* do bibliografii Haina przyniósł wiele precyzyjnych uzupełnień. Brytyjski inkunabulista opisał 9 nieznanymi Hainowi druków, korzystając z opracowań Weale’a, Redgrave’a i Horvátha³⁰. Także na podstawie bibliografii liturgicznej uzupełnione zostały cztery opisy hainowskie³¹. W szóstym tomie uzupełnień do bibliografii Haina i Coppingera opracowanych przez D. Reichlinga opisany został brewiarz ostrzyhomski wydrukowany przez Jerzego Arrivabene w Wenecji w 1497 roku, odnaleziony w Biblioteca Statale di Cremona³².

Kolejnym ważnym etapem w historii badań nad dziejami najstarszych drukowanych mszałów węgierskich była *Bibliographia liturgica* Williama H. J. Weale’a³³. W pracy tej ujętych zostało 25 mszałów ostrzyhomskich, po jednym mszale z Peczcy i Zagrzebia. Opisy są bardzo zróżnicowane. W większości przypadków zawierają tytuł i adres wydawniczy w formie fragmentów odpisanych z karty tytułowej, incipitu bądź kolofonu. Autor nie zachował precyzji Haina i pominał część uwzględnianych w *Repertorium bibliographicum* cech formalnych dawnej książki. Niemniej skorzystał z wielu ustalonych już elementów opisu bibliograficznego. Uwzględniał objętość, format, liczbę wierszy i kolumn, notatkę bibliograficzną

29 *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi, ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur opera Ludovici Hain, Stuttgartiae – Lutetiae Parisiorum 1826–1838*, poz. 3941, 3954, 11428–11432, 11355 – <http://lib.ugent.be/catalog/bkt01:000278037> [30.09.2015].

30 W. A. Coppinger, *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum, or collections towards a new edition of that work; in two parts; the first containing nearly 7000 corrections of and additions to collations of works described or mentioned by Hain; the second, a list with numerous collations and bibliographical particulars of nearly 6000 volumes printed in the 15. century, not referred to Hain*, t. 1–2, London 1895–1898, poz. 4511, 1317, 4235–4241 – www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn:nbn:de:bvb:12-bsb11123072-1 [t. 1] – www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn:nbn:de:bvb:12-bsb11123073-6 [t. 2] [30.09.2015].

31 Ibidem, poz. 11429, 11431–11432, 11435.

32 D. Reichling, *Appendices ad Hainii-Coppingeri Repertorium Bibliographicum. Additiones et emendationes*, Fasciculus VI, Monachii 1910, poz. 1690 – www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn:nbn:de:bvb:12-bsb11123348-3 [30.09.2015]. Zob. też: *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia: a cura del Centro nazionale d'informazioni bibliografiche*, t. 1, comp. da T. M. Guarnaschelli, E. Valenziani, Roma 1943, poz. 2145.

33 W. H. J. Weale, *Bibliographia liturgica. Catalogus missalium ritus latini, ab anno M.CCCCLXV impressorum*, Londini 1886 – www.archive.org/details/bibliographiali00wealgoog [30.09.2015].

i informację na temat lokalizacji egzemplarzy (brak jej tylko przy pięciu opisach). Poza bibliotekami zachodnioeuropejskimi *Bibliographia liturgica* wskazuje mszały zachowane w licznych bibliotekach Austro-Węgier. Obok wielkich księgozbiorów Budapesztu i Esztergomu uwzględnione zostały mniejsze biblioteki klasztorne (premonstratensów w Jászó, franciszkanów w Szeged) i świeckie (biblioteka publiczna w Marosvásárhely, biblioteka liceum w Kluź-Napoka). Egzemplarze nieopisane z autopsji posiadają skromniejsze opisy, w kilku przypadkach ograniczone do tytułu i daty druku. Drugie wydanie bibliografii liturgicznej zostało opracowane 42 lata później przez Hansa Bohattę³⁴. Metoda opisu bardziej nawiązuje do precyzji Haina, podana jest informacja, czy tytuł zaczerpnięto z kolofonu, podział tekstu na wersy, skrócenia i kollacja. Pojawiły się cztery opisy nowych wydań, w większości oparte na literaturze przedmiotu, ale bez wskazania egzemplarzy.

Na uwagę zasługuje sześć mszałów węgierskich opisanych przez Weale'a w katalogu wystawy, która odbyła się w 1885 roku w Royal Albert Hall w Londynie³⁵. Sprowadzono tam rękopisy i druki liturgiczne oraz nieco drukowanych traktatów muzycznych, w większości średniowiecznych i szesnastowiecznych. Wśród eksponatów wystawiono sześć mszałów węgierskich – pięć z Muzeum Narodowego i jeden z Biblioteki Uniwersyteckiej w Budapeszcie. Opisy bibliograficzne zostały opracowane w oparciu o kilka zachowanych egzemplarzy. Autor podał odpisy stron tytułowych, incipitów i kolofonów, objętość, kollację, liczbę wierszy na stronie, drzeworyty, inicjały i notację muzyczną (lub pozostawione na nie miejsce). Krótkie opisy opraw i wpisów rękopiśmiennych zostały podane dla eksponowanych egzemplarzy. W cytacie bibliograficznej Weale zastosował ciekawy zabieg ujęcia w nawiasy pozycji powtarzających tylko informacje za wcześniejszą literaturą. Ozdobę wydawnictwa, jak i cenny materiał warsztatowy, stanowią zamieszczone w katalogu reprodukcje pism, sygnetów drukarskich i drzeworytów.

Kolejnym kamieniem milowym w pracach nad najstarszymi europejskimi drukami liturgicznymi był opublikowany w 1932 roku piąty tom *Gesamtkatalog*

34 H. Bohatta, W. H. J. Weale, *Bibliographia liturgica. Catalogus missalium ritus latini, ab anno MCCCCLXXIV impressorum*, Collegit W. H. Jacobus Weale, iterum edidit H. Bohatta, Londini 1928.

35 W. H. J. Weale, *Historical music loan exhibition, Albert Hall, London. June-Oct., 1885. A descriptive catalogue of rare manuscripts & printed books, chiefly liturgical, exhibited by Queen Victoria; the Universities of Cambridge, Cracow, and Oxford; the National Hungarian Museum, Buda-Pest; the Archbishop of Mechlin; the Earl of Ashburnham, Earl Spencer, W. H. Cummings, A. H. Littleton, J. E. Matthew, etc.*, London 1886. W katalogu opisano pięć piętnastowiecznych mszałów węgierskich (GW M24741, M24761, M24747, M24737, M23916) i mszał zagrzebski (Wenecja, 1511) – <http://hdl.handle.net/2027/hvd.32044081829699> [30.09.2015].

der Wiegendrucke, w którym zamieszczono opisy brewiarzy. Spośród druków węgierskich odnotowano w nim trzy wydania brewiarza ostrzyhomskiego i brewiarz zagrzebski (poz. 5468–5470, 5517). Opisy w *Gesamtkatalog* stały się punktem odniesienia dla wielu późniejszych opracowań. Powołał się na nie wspomniany już Bohatta w swej bibliografii brewiarzy, rezygnując z opisywania edycji piętnastowiecznych³⁶. Węgierskich brewiarzy z XVI wieku opisał natomiast jedenaście – osiem ostrzyhomskich i trzy zagrzebskie. Metoda opisu pozostała taka sama jak w uzupełnionym przez Bohattę wydaniu bibliografii mszałów. Kilka brewiarzy opisanych zostało bez dostępu do egzemplarza lub na podstawie defektu. Podobnie jak w bibliografii mszałów, wskazane zostały egzemplarze nie tylko wielkich bibliotek, lecz także księgozbiorów z węgierskiej prowincji.

Wzmianki o węgierskich drukach liturgicznych pojawiały się również w innych pracach księgoznawczych, z których warto wymienić dwie monografie poświęcone słynnemu Ratdoltowi³⁷, opracowanie mszałów wyłoczonych w Wenecji³⁸, prace na temat druków wyposażonych w notację muzyczną³⁹, opracowania dotyczące drzeworytów⁴⁰, monografię druków wiedeńskich⁴¹, monografię na temat wpisów rękopiśmiennych w najstarszych węgierskich liturgikach⁴², a ponadto kilka katalogów bibliotecznych⁴³.

36 H. Bohatta, *Bibliographie der Breviere*, Leipzig 1937.

37 G. Redgrave, *Erhard Ratdolt and his work at Venice. A paper read before the Bibliographical Society, November 20, 1893*, London 1894 – www.archive.org/details/erhardratdoltan00britgoog [30.09.2015]; K. Schottenloher, *Die liturgischen Druckwerke Erhard Ratdolts aus Augsburg 1485–1522*, Mainz 1922.

38 A. Masséna, *Études sur l'art de la gravure sur bois à Venise. Les Missels imprimés à Venise de 1481 à 1600; description, illustration, bibliographie*, Paris 1896.

39 R. Molitor, *Deutsche Choral-Wiegendrucke; ein Beitrag zur Geschichte des Chorals und des Notendruckes in Deutschland*, Regensburg 1904 – www.cwatershed.org/media/pdfs/13/07/11/17-52-25_0.pdf [30.09.2015]. W omówieniu produkcji słynnego drukarza liturgików znalazł się wydany przez niego mszał ostrzyhomski.

40 M. Sander, *Le livre à figures italiennes depuis 1467 jusqu'à 1530*, t. 1–6, Milan 1942–1969; P. Heitz, *Christus am Kreuz. Kanonbilder der in Deutschland gedruckten Messbücher des fünfzehnten Jahrhunderts*, Strassburg 1910. W pracy zostały opisane drzeworyty kanonowe trzech mszałów ostrzyhomskich (GW M24741, M24747, M24737), zamieszczono także ich reprodukcje – <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/heitz1910> [30.09.2015].

41 Bardzo precyzyjny opis bibliograficzny baptismales z 1500 roku i dwóch mszałów ostrzyhomskich z 1508 i 1512 roku podaje W. Dolch, *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts*, t. 1, z. 1, Trient – Wien – Schrattenthal. Mit einem Anhang: Aus der ersten Zeit des Wiener Buchdrucks, von I. Schwarz, Wien 1913, poz. 25, 48, 84 – www.archive.org/details/bibliographieder-00lang [30.09.2015].

42 P. Radó, *Nyomatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései*, Budapest 1944. Na postawie gloss w 141 drukach autor ukazuje świat zwyczajów lokalnych i wierzeń ludowych przenikających na karty oficjalnych ksiąg. Prace Radó i Knauza są cenną pomocą w badaniach nad księgami uznawanymi dziś za zaginione.

43 Opisy węgierskich liturgików znajdują się w katalogach z drugiej połowy XIX i XX wieku, stąd stosowane w nich metody wykazują pewne różnice. Sposób opisu inkunabułów długo nie był

Zniszczenia spowodowane podczas II wojny światowej ciążyły nad badaniami inkunabulistycznymi przez długie dziesięciolecia. Przerwane, a później znacznie osłabione zostały prace nad *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, obniżył się poziom niektórych pomniejszych opracowań⁴⁴. Stopniowo udało się jednak stworzyć odpowiednie warunki pracy i kontynuować studia nad początkami książki drukowanej. Ponownie zaczęły ukazywać się katalogi zbiorów bibliotecznych, poszerzając wiedzę o węgierskich liturgikach⁴⁵. Na Węgrzech rozpoczęto centralną rejestrację inkunabułów, które sprowadzono do Biblioteki Narodowej i poddawano konserwacji. Prace katalogowe prowadził zespół powołany przy Węgierskiej Akademii Nauk. Wynikiem tych starań było ukazanie się drukiem katalogu inkunabułów na Węgrzech⁴⁶. Udało się wypełnić istotną lukę w stanie wiedzy spowodowaną brakiem katalogów kilku dużych i ważnych kolekcji. Autorzy katalogu uwzględ-

ustandaryzowany z powodu braku centralnych katalogów mogących stanowić wzorzec dla opracowania poszczególnych kolekcji. Prace powstałe przed *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* często zawierają drobiazgowy opis cech typograficznych służący precyzyjnej identyfikacji wydania. Przykładem takiej pracy jest katalog H. Aminsona, *Bibliotheca Templi Cathedralis Strengnesensis, quae maximam partem ex Germania capta est circa finem belli triginta annorum*, Stockholmiae 1863 – www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10800273-0 [30.09.2015]. Autor zamieścił informacje o cechach typograficznych, jak rodzaj i barwa pisma, objętość, foliacja, liczba kolumn, oraz o zawartości druku, którą opisał, podając fragmenty tekstu – nagłówki i incipity. Tym sposobem opisane zostały *Missale Dominorum Ultramontanorum* (GW M24106) i mszał ostrzyhomski z 1501 roku (s. 449, 451–452). Drobiazgowy opis typograficzny został także zastosowany w katalogu A. Schuberta, *Die Wiegendrucke der k.k. Studienbibliothek zu Olmütz vor 1501*, Olmütz 1901. W katalogu tym odnotowano mszał ostrzyhomski (GW M24747), w zwięzły sposób podając informację o pochodzeniu inkunabułu z klasztoru kartuzów w Ołomuńcu (poz. 1126). W katalogu inkunabułów biblioteki seminaryjnej w Győr odnotowano trzy mszały ostrzyhomskie (GW M24741, M24759, M24754), w opisach podano zapiski proveniencyjne oraz informacje o wpisach rękopiśmiennych. J. Aistleitner, *A győri püspöki nagyobb papnevelő intézet könyvtárának 1500-ig terjedő ősnymtatványai*, Győr 1932, poz. 115–117. Zbiory druków z XV i XVI wieku w opactwie kanoników regularnych w Klosterneuburgu opisane zostały w opracowaniach: V. Ludwig, *Die Klosterneuburger Inkunabeln*, „Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg” 1920, t. 8, nr 2; *Klosterneuburger Altdrucke*, „Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg” 1920, t. 8, nr 1.

44 A. Kawecka-Gryczowa, *Kłopoty z inkunabułami w skali międzynarodowej i polskiej*, „Przegląd Biblioteczny” 1961, z. 2, s. 148–150 – www.bbc.uw.edu.pl/Content/259/pb1961z2.djvu [30.09.2015].

45 J. Louda, *Soupis prvotisků Universitní knihovny v Olomouci j její pobočky v Kroměříži*, Praha 1956. Między kartami mszału ostrzyhomskiego (GW M24747) oprawione zostały cztery karty rękopisu (poz. 1259); H. Deckert, *Katalog der Inkunabeln der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden*, Leipzig 1957, notuje *Missale Dominorum Ultramontanorum* (GW M24737); V. Ludwig kontynuował opracowanie zbiorów opactwa w Klosterneuburgu. Wynikiem jego pracy jest katalog *Klosterneuburger Altdrucke (1501–1520)*, Nieuwkoop 1966. W pracy tej opisany został brewiarz ostrzyhomski z 1514 roku wraz z wpisem proveniencyjnym (poz. 143). S. K. Németh, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720*. *Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, t. 1–3, München 1993. W katalogu zastosowano notki bibliograficzne. Opisany został zdefektowany mszał dla diecezji Peczu (GW M2464510), poz. H-1383. Dla druków szesnastowiecznych podstawowym opracowaniem jest katalog Węgierskiej Biblioteki Narodowej: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae 1480–1720. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae*, comp. E. Soltesz, C. Velencei, A. Salgó, t. 1–2, Budapestini 1960. Niestety nie uwzględniono w nim cech indywidualnych egzemplarzy.

46 *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, comp. G. Sajó, E. Soltész, Budapest 1970.

nili w opisach podstawowe informacje, podając notatkę bibliograficzną, adres wydawniczy, format, objętość, cytate bibliograficzną, stan zachowania oraz lokalizację egzemplarzy, przeważnie wskazującą na jedną z trzech wielkich bibliotek naukowych Budapesztu – Bibliotekę Narodową im. Széchényiego, Bibliotekę Węgierskiej Akademii Nauk i Bibliotekę Uniwersytecką⁴⁷. Spośród instytucji kościelnych największą kolekcją piętnastowiecznych liturgików może poszczycić się biblioteka metropolitalna w Esztergom. Wyrazistym przykładem znaczenia ogólnokrajowych prac katalogowych jest zwiększenie liczby znanych egzemplarzy brewiarza z 1484 roku (GW 5469): z jednego, odnotowanego w *Gesamtkatalog*, do siedmiu, odkrytych w bibliotekach węgierskich.

Katalogowanie zbiorów Węgierskiej Biblioteki Narodowej im. Széchényiego objęło również prace nad trudnym, lecz nierzadko dostarczającym nowych odkryć materiałem, jakim są destrukty i anonimy typograficzne. Ich zbadanie przyniosło opis dwóch nieznanych wcześniej weneckich edycji brewiarza ostrzyhomskich z oficyn Tomasza de Blavis⁴⁸ i Jana Emericusa⁴⁹. Nowych szczegółów i uzupełnień stanu wiedzy o znanych już edycjach dostarczyła także penetracja innych bibliotek węgierskich i zagranicznych⁵⁰. Przekrojowy artykuł na temat nowych ustaleń dotyczących najstarszych mszałów węgierskich opublikował Gedeon Borsa⁵¹. Tekst ten miał istotne znaczenie, odnosił się bowiem do powszechnie wykorzystywanej w badaniach bibliografii mszałów Hansa Bohatty i Williama Weale'a. Autor sprostował kilka informacji podanych w *Bibliographia liturgica*, gdzie w jego ocenie opisano kilka nieistniejących edycji. Różne były przyczyny owych omyłek – niedokładne opracowanie destruktu (rzekomy mszał ostrzyhomski okazał się należeć do tradycji paulińskiej), oparcie się wyłącznie na lakonicznych wzmiankach w literaturze (różnice w opisach sprawiały wrażenie

47 Kolekcja inkunabułów w Węgierskiej Bibliotece Narodowej jest największa w kraju. Zbiory hrabiego Széchényiego nie zawierały wielu druków piętnastowiecznych. W 1856 roku wydzielono z nich osobną kolekcję. Dzięki systematycznemu gromadzeniu zbiory liczą dziś prawie 1800 inkunabułów – na Węgrzech jest ich około 7100, zob. *Treasures of the Hungarian National Library*, ed. I. Monok, Budapest 2002, s. 109; *The National Széchényi Library*, ed. M. Jóbóru, Budapest 1972, s. 17. Na początku lat 60. XX wieku kolekcja Biblioteki Węgierskiej Akademii Nauk liczyła 1109 inkunabułów, zob.: *The Library of the Hungarian Academy of Sciences 1826–1961*, ed. G. Rózsa, Budapest 1960, s. 21.

48 G. Borsa, *A Breviarium Strigoniense újabban fellelt ősnymtatvány kiadásá*, „Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve” 1958, s. 229–237.

49 E. Soltész, *Ein bisher unbekanntes Breviarium Strigoniense aus dem Jahre 1502*, „Gutenberg-Jahrbuch” 1982, t. 57, s. 220–224.

50 G. Borsa, *Bibliográfiai adalékok az esztergomi breviárium Mohács előtti nyomtatott kiadásairól*, „Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve” 1986–1990, s. 331–350.

51 G. Borsa, *Problematische Angaben in der Bibliographie von Weale – Bohatta zu den für Ungarn gedruckten Meßbüchern*, „Gutenberg-Jahrbuch” 1991, t. 66, s. 127–134.

istnienia dwóch różnych edycji), amatorskie odczytanie kolofonu (w tym przypadku bibliografia mszałów zawierała sensacyjny wręcz opis książki drukowanej w Ostrzyhomiu w 1550 roku), czy zwykły *lapsus calami* (mszałowi wydanemu w 1518 r. przypisano o rok wcześniejszą datę druku – chochlik powtarzany w kolejnych opracowaniach sprawiał wrażenie osobnego druku). Borsza odrzucił hipotezę Bohatty, iż nakładcą mszału ostrzyhomskiego z 1501 roku był Jan Haller. Na jego miejsce węgierski inkunabulista zaproponował Jakuba Sacona.

Wyniki prac nad węgierskimi liturgikami wydrukowanymi w XV stuleciu zaprezentowała także Elżbieta Soltész w serii artykułów opublikowanych w wiodących czasopismach inkunabulistycznych. Autorka dokonała podsumowania stanu badań nad brewiarzami i mszałami węgierskimi. Podała podstawowe informacje na temat każdego wydania, niekiedy charakteryzując także okoliczności druku, oraz zamieściła spis egzemplarzy w bibliotekach węgierskich, zagranicznych oraz opisującą je literaturę. Cennym uzupełnieniem jest wykaz egzemplarzy wymienionych w literaturze przedmiotu, a obecnie zaginionych – taki los spotkał około jedną szóstą opisanych inkunabułów (przetrwało 99, a zaginęło 19 egzemplarzy mszałów, w przypadku brewiarzy proporcje te przedstawiają się 22 do 5)⁵².

Stan wiedzy o osobach zaangażowanych w wydanie węgierskich liturgików poszerzył nieznany wcześniej brewiarz krakowski, którego unikatowy egzemplarz został przekazany do Biblioteki Jagiellońskiej z antykwarium Johna Spechta w Rotterdamie w 1981 roku. Cenny starodruk poszerzył wiedzę na temat działalności Urbana Kaima (Kayma) – jednego z najważniejszych księgarzy działających w Budzie w początkach XVI wieku i odpowiedzialnych m.in. za zaopatrzenie kraju w księgi liturgiczne. Brewiarz krakowski zamówił on w słynnej oficynie Lucantoniego Giunty⁵³.

Historyczne granice metropolii ostrzyhomskiej sięgały poza obszar dzisiejszych Węgier, toteż ważną rolę w badaniach nad księgami archidiecezji pełnią poszukiwania w bibliotekach zagranicznych, w których znajduje się około jedna trzecia piętnastowiecznych mszałów. Blisko połowa brewiarzy znajduje się poza granicami Węgier⁵⁴. W ich badaniu wyróżniające się miejsce zajmują

52 E. Soltész, *Missalia Hungarica*, „Beiträge zur Inkunabelkunde” 1975, 3. Folge, H. 6, s. 58–75; *Inkunabula hungarica II. Breviaria hungarica*, „Gutenberg Jahrbuch” 1971, t. 46, s. 70–75. Wszystkie, nie tylko węgierskie brewiarze i diurnale, zostały tą samą metodą opisane w: *Diurnalia und Breviere aus dem XV Jarhundert in ungarischen Bibliotheken*, „Beiträge zur Inkunabelkunde” 1975, 3. Folge, H. 6, s. 150–154.

53 G. Borsza, *Breviarium Cracoviense z r. 1516. i jego wydawca z Budy, Urban Kaim*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1988, t. 38, s. 23–30 – <http://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/318732> [30.09.2015].

54 E. Soltész, *Missalia Hungarica*, „Beiträge zur Inkunabelkunde” 1976, 3. Folge, H. 3, s. 73; *Inkunabula Hungarica II. Breviaria hungarica*, „Gutenberg-Jahrbuch” 1971, t. 46, s. 74.

prace Imricha Kotvana, niestrudzenie przeszukującego duże i małe biblioteki na Słowacji w poszukiwaniu inkunabułów. We wstępach do katalogów opracowanych przez siebie kolekcji zwracał uwagę na ciekawsze pozycje, kilkakrotnie zaliczając do nich także mszały ostrzyhomskie⁵⁵ i zaznaczając ich związek z kulturą Słowacji, na której terenie były wykorzystywane⁵⁶. Całość wyników zebrał w centralnym katalogu inkunabułów swego kraju, zawierającym wyniki przebadania 13 bibliotek⁵⁷. Większość odnalezionych na Słowacji piętnastowiecznych liturgików to księgi węgierskie – łącznie 14 egzemplarzy reprezentujących 8 wydań. Mszałów innego rodzaju odnalazł Kotvan cztery egzemplarze – każdy z innego wydania. Także brewiarze ostrzyhomskie przeważają w słowackich księgozbiorach. Zachowały się ich cztery egzemplarze z dwóch wydań, inne zaś brewiarze reprezentują 2 egzemplarze, każdy z innej edycji. Zawsze zachowując wysoki poziom warsztatowy, Kotvan modyfikował w kolejnych pracach metodę opisu, ale prawie zawsze uwzględniał cechy indywidualne egzemplarzy – proveniencje, inicjały, marginalia, dodatki rękopiśmienne i oprawy. Podane przez niego informacje okazują się wielce interesującym materiałem do badań nad konsumpcją książki liturgicznej. Jako przykłady wymienić można mszał (GW M24759), w którym wpisano sekwencję z mszy żałobnej oraz mszę o Niepokalanym Poczęciu⁵⁸, czy egzemplarz o dwa lata starszego wydania (GW M24753), w którym wpisano *Modus baptizandi*⁵⁹. Opracowawszy inkunabuły w zbiorach Słowacji, podjął Kotvan badania nad inkunabułami niegdyś znajdującymi się w jego ojczyźnie, a obecnie przechowywanymi w zagranicznych kolekcjach⁶⁰. W nowym katalogu opisanych zostało 13 egzemplarzy mszałów i 2 egzemplarze brewiarzy noszących słowackie proveniencje, z których część wskazuje na wykorzystanie ksiąg przez duchowieństwo świeckie i zakonne (np. w klasztorze norbertanów w Leles).

W Bibliotece Muzeum Miejskiego w Bardejowie dokonał Kotvan odkrycia rozwiązującego jedną z największych zagadek w dziejach mszałów węgierskich⁶¹.

55 I. Kotvan, *Inkunábuly knižnic mesta Kremnice*, Martin 1959, s. 6.

56 I. Kotvan, *Inkunábuly Univerzitnej Knižnice v Bratislave*, Bratislava 1960, s. 8; I. Kotvan, *Inkunábuly v Košiciach, v Jasove a v spišskej Kapitule*, Košice 1967, s. 7.

57 I. Kotvan, *Inkunábuly na Slovensku*, Martin 1979.

58 I. Kotvan, *Inkunábuly v Košiciach...*, poz. 201.

59 I. Kotvan, *Inkunábuly Knižnice miestneho pracoviska Matice Slovenskej v Bratislave*, Martin 1959, poz. 88. Zob. też opisy egzemplarzy w: I. Kotvan, *Inkunábuly knižnic mesta Kremnice*, poz. 23; I. Kotvan, *Inkunábuly Univerzitnej Knižnice v Bratislave*, poz. 295.

60 I. Kotvan, E. Frimmová, *Inkunábuly zo slovenských knižnic v zahraničných inštitúciách*, Martin 1996.

61 I. Kotvan, *Missale Strigoniense – Hain 11428*, „Beiträge zur Inkunabelkunde” 1967, 3. Folge, H. 3, s. 189.

Otóż pod koniec XVIII wieku Grzegorz Pray, opisując cymelia biblioteki uniwersyteckiej w Budzie, zarejestrował pierwszy drukowany mszał ostrzyhomski wydany w Weronie w 1480 roku przez Piotra Maufera⁶². Krótki opis przejmowali kolejni bibliografowie, nie wskazując jednak nowych szczegółów bądź egzemplarzy. W węgierskiej bibliografii narodowej (*Régi Magyar Könyvtár*) druk ten został pominięty. I. Hubay uznała, iż opis Praya odnosi się do *Missale Dominorum Ultramontanorum*, noszącego dokładnie taki sam adres wydawniczy⁶³. Wydawało się, iż datę druku pierwszego mszału ostrzyhomskiego wypadnie przesunąć na rok 1484. Odnaleziony przez Kotvana unikat przyznał jednak słuszność pracy Praya – incipit odnalezionej księgi z 1480 roku tytułuje ją mszałem ostrzyhomskim. Poza kilkoma różnicami w składzie mszał z Bardejowa jest identyczny z *Missale Dominorum Ultramontanorum* i prawdopodobnie powstał z dodania nowego początku do niesprzedanych egzemplarzy. Do dziś dnia egzemplarz w małym słowackim miasteczku pozostaje jedynym egzemplarzem pierwszego drukowanego mszału ostrzyhomskiego.

W publikacjach polskich ujęte zostały dotychczas nieliczne liturgiki węgierskie, które zarejestrowano w centralnym katalogu inkunabułów (IBP) oraz w katalogach inkunabułów Biblioteki Jagiellońskiej i poloniców szesnastowiecznych Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich⁶⁴.

Rozproszone, ale intensywne badania sprawiły, iż klasyczne bibliografie liturgików pióra Weale'a i Bohatty traciły coraz bardziej na aktualności. Potrzebie ich uaktualnienia postanowił zarządzić Robert Amiet, opracowując nowe wydanie bibliografii brewiarzy i mszałów⁶⁵. Zniknęły z niej opisy druków nieistniejących, a powstałych niegdyś na skutek omyłek. Ich miejsce zajęły nowo odkryte bądź zidentyfikowane liturgiki. Spośród nowych odkryć Amiet wprowadził brewiarz opisany przez E. Soltész z 1502 roku. Nie uwzględnił jednak pominiętego w *Gesamtkatalog*, a opisanego przez G. Borsa brewiarza ostrzyhomskiego.

Księgi liturgiczne odegrały zasadniczą rolę w rozwoju drukarstwa muzycznego. Większa część inkunabułów zawierających neumy powstała właśnie na potrzeby sprawowania kościelnych obrzędów. W literaturze dotyczącej tego

62 G. Pray, *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis*, t. 1–2, Budae 1780–1781 – www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10536481-6 [t. 1] – www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10536482-1 [t. 2] [30.09.2015].

63 Mszał ów jest wariantem mszału ostrzyhomskiego o niejasnym dotychczas przeznaczeniu. Jego zawartość liturgiczną omawia B. Holl, *Laus librorum*, Budapest 2000, s. 9–20.

64 Zob. przyp. 19.

65 R. Amiet, *Missels et bréviaires imprimés. Supplément aux catalogues de Weale et Bohatta. Propres des saints (édition princeps)*, Paris 1990.

aspektu historii książki opisane zostały także liturgiki węgierskie. Dla druków piętnastowiecznych podstawowym opracowaniem jest katalog Kathi Meyer-Baer opisujący 257 inkunabułów (agend, gradualów, pontyfikałów itd.) zawierających wyłoczone nutownice bądź neumy. Opisy udzielają odpowiedzi na rozbudowany kwestionariusz pytań o rodzaj zapisu muzycznego, jego układ i umiejscowienie w książce oraz charakter notacji muzycznej. W katalogu opisane zostały dwa mszały ostrzyhomskie wydrukowane przez Jana de Spira (GW: M24754, M24756). Więcej ksiąg węgierskich zostało opracowanych w monografii Marii Duggan poświęconej włoskim inkunabułom muzycznym⁶⁶. Praca ta uwzględnia 10 inkunabułów, począwszy od najstarszego mszału ostrzyhomskiego, drukowanego w Weronie przez Piotra Maufera, który pozostawił puste miejsce na zapis muzyczny. W późniejszych mszałach Emericha de Spira, Ratdolta pojawiły się drukowane czterolinie. Pełen zapis muzyczny znajdujemy w mszale Jana Hammana.

Poza katalogami i monografiami ważne miejsce w badaniach węgierskich druków liturgicznych zajmują edycje źródłowe. Dotychczas ukazały się cztery edycje węgierskich druków liturgicznych z XV i XVI wieku, w tej liczbie jedna z ksiąg (*Ordinarius Agriensis*) została wydana dwukrotnie. Biorąc pod uwagę liczne wydawnictwa źródłowe zawierające teksty średniowiecznych obrzędów, można postawić pytanie o sens wydawania ksiąg liturgicznych w całości⁶⁷. Czy nie wystarczy wydać tylko niektóre, wyselekcjonowane fragmenty? Odnosząc się do owego problemu, autor najnowszej edycji mszału ostrzyhomskiego, Błażej Deri, zwraca uwagę na zmianę w podejściu do zawartości liturgików, która powoli odmienia ich postrzeganie. Otóż dawniej odmienności widziano w niektórych ceremoniach większych świąt, kalendarzach oraz w obrzędach kultu świętych. Cykl *de tempore* uważano za monolit. Jednak systematyczne opracowanie źródeł wykazało, iż także w tej części ceremoniału kryją się elementy współtworzące specyfikę poszczególnych obrządków. Nowe ustalenia, jak i luki w stanie badań, skłaniają więc do poświęcenia uwagi całej zawartości ksiąg liturgicznych, czyniąc ich edycję ważną pomocą w nowych kierunkach badań.

Jako pierwsza ukazała się edycja egerskiego *Liber ordinarius*. W średniowieczu Eger (łac. *Agria*) było stolicą diecezji należącej do metropolii ostrzyhomskiej. Kapituła katedralna należała do najznacniejszych w kraju, podobnie jak

66 M. K. Duggan, *Italian music incunabula. Printers and type*, Berkeley 1992.

67 Z nowszych prac można wskazać dla serie: *Studia Latina Stockholmiensia*, *Monumenta Hispaniae Sacra. Serie litúrgica*, *Biblioteca Litúrgica Catalana*, *The Use of Salisbury*. Starsze, aczkolwiek nadal wielce użyteczne są 22 tomy serii *Bibliothèque Liturgique* i 117 tomy edycji wydane przez Henry Bradshaw Society.

prowadzona przy niej szkoła, ciesząca się wysoką renomą. Biskupstwo Egeru, jako jedyna poza Ostrzyhomiem diecezja, wydało drukiem własną *liber ordinarius*. Ukazała się ona w dwóch edycjach – w 1509 roku w Krakowie i w 1514 roku w Wenecji. Nie jest znana żadna inna księga liturgiczna wydana w owych czasach dla Egeru, przypuszczalnie korzystano tam z ksiąg arcybiskupstwa, łatwo adaptując je do miejscowych warunków.

Na początku XX wieku pierwszą edycję *Liber ordinarius Agriensis* opracował Kabos Kandra⁶⁸. Po blisko stu latach powtórnego wydania podjął się Władysław Dobszay⁶⁹. Jest on specjalistą w zakresie historii chorału gregoriańskiego w późnym średniowieczu, którego wieloletnie, systematyczne badania źródłowe pozwoliły na opracowanie repertuaru węgierskich śpiewów liturgicznych. Wyniki tych studiów ukazują się w muzykologicznej serii *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae*. Był także redaktorem serii *Musicalia Danubiana*, obejmującej źródła do historii muzyki węgierskiej od średniowiecza do początków XIX wieku⁷⁰. Publikowane są w niej facsimilia bądź edycje najcenniejszych zabytków muzyki kościelnej. Celem serii jest przede wszystkim ułatwienie prowadzenia dalszych badań. W krótkich wstępach nie są przedstawiane wyniki nowych analiz, lecz streszczane są podstawowe informacje na temat źródła.

W nowej edycji Dobszay, wskazując na coraz mniej powszechną znajomość łaciny oraz skomplikowany, specyficzny język średniowiecznych przepisów rubrycystycznych, uznał za wskazane przełożyć treść źródła na język węgierski i angielski. Pod tekstem łacińskim zamieścił aparat filologiczny, z kolei pod tekstem angielskim i węgierskim podał bardzo rozbudowany komentarz ułatwiający czytelnikowi dotarcie do sensu średniowiecznych rubryk – często sformułowanych niejasno dla współczesnego odbiorcy, nawet znającego biegle łacinę, lecz niezorientowanego w zawiłościach średniowiecznego ceremoniału. Ważną częścią komentarza jest wskazanie fragmentów specyficznych dla liturgii węgierskiej. Jako załącznik zamieszczony został wstęp z pierwszej edycji,

68 K. Kandra, *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum*, Eger 1905; por. *Ordinarius s[ecundu]m veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agrien[sis] de observatione divinor[um] officior[um] et horaru[m] canonicarum* – www.dbc.wroc.pl/publication/4155 [30.09.2015].

69 L. Dobszay, *Liber ordinarius agriensis (1509)*, Budapest 2000.

70 Wśród najstarszych liturgików w serii *Musicalia Danubiana* znalazły się faksymilowe wydania prawdziwych cymeliów, takich jak antyfonarz ostrzyhomski z około 1360 roku, przechowywany w Istambule w Muzeum Topkapi, w 1997 roku poddany konserwacji w Węgierskiej Bibliotece Narodowej (tom 18). W opracowaniu tego wydania uczestniczył László Dobszay. W tomie 17 serii opublikowano *Breviarium Notatum Stigoniense saeculi XIII* – najstarszą istniejącą dziś księgę liturgiczną archidiecezji ostrzyhomskiej i zarazem jeden z najstarszych węgierskich brewiarzy.

zawierający nadal pomocne komentarze, zwłaszcza we fragmentach związanych z topografią średniowiecznego Egeru.

Dwa kolejne wydania źródłowe ukazały się w nowej serii wydawniczej *Monumenta Ritualia Hungarica*. Jej celem jest, jak to wyjaśniono w pierwszym tomie, opracowywanie edycji źródeł do przedtrydenckiej liturgii na Węgrzech ze wszystkich jej trzech głównych ośrodków: Ostrzyhomia, Kalocsy i Transylwanii. Publikacje te mają pobudzić studia nad obrzędowością średniowiecznych Węgier, które autorzy serii uznali za zaniedbany obszar badawczy. Wydawanie tekstów źródłowych ma podążać w parze z ich wielostronną analizą. Głównymi organizatorami przedsięwzięcia są Błażej Déri i Miklós Földvály. Oni także przygotowali dwie pierwsze edycje.

Błażej Déri wydał mszał ostrzyhomski z 1484 roku⁷¹. Autor jest filologiem klasycznym i muzykologiem z Uniwersytetu Loránda Eötvösa w Budapeszcie. Jego prace obejmują literaturę późno antyczną i wczesnochrześcijańską, średniowieczną poezję łacińską i muzykę kościelną. Tekst źródła poprzedzony został obszernym wstępem przygotowanym przez kilku autorów. Mszał omówiony został rzeczywiście wszechstronnie. Analizie poddano m.in. jego miejsce w historii książki węgierskiej, cechy typograficzne i cechy zachowanych egzemplarzy oraz zawartość liturgiczną. Ze względu na wagę owych ustaleń warto przytoczyć najważniejsze wnioski.

W mszale powtórzono niemalże tekst o piętnaście lat starszego kodeksu, zwanego, od nazwiska właściciela, mszałem arcybiskupa Pálóczego. Mszał z 1484 roku okazuje się być nie nową kompilacją, lecz reprezentantem ustalonej już tradycji, charakteryzującej się bardzo skromną, jak na średniowieczne realia, liczbą tropów (dodatków wplatanych w słowa innych tekstów, jak *Gloria* czy *Credo*). Prace nad przygotowaniem tekstu do druku prowadzone były w dużym pośpiechu, widocznym w niekonsekwentnym sposobie opisywania ceremonii. Natomiast poziom opracowania filologicznego zasługuje na uznanie. Zachowane egzemplarze zostały opisane na podstawie literatury, z wyjątkiem dwóch mszałów z Węgierskiej Biblioteki Narodowej (syg. Inc. 177 i 177b). Szczęśliwie zawierają one liczne glosy i dodatki rękopiśmienne, w tym także neumy. Jeden z nich prawdopodobnie używany był do publicznych, uroczystych celebracji. W dopiskach widoczny jest miejscami powrót do starszych wersji oficjów, znanych z czternastowiecznego mszału ostrzyhomskiego. Cennym uzupełnieniem monograficznego wstępu jest bogata bibliografia. Do edycji, poza aparatem

71 Zob. przyp. 3.

krytycznym, dołączono indeksy świąt i tekstów liturgicznych, co znacząco ułatwia orientację i odnajdywanie potrzebnych fragmentów w skomplikowanej strukturze księgi.

Jako druga pozycja w serii *Monumenta Ritualia Hungarica* ukazała się edycja ostrzyhomskiego *liber ordinarius* w opracowaniu Földváryego⁷². Podobnie jak w pierwszym tomie edycja poprzedzona została obszernym wstępem monograficznym. Autor omówił w nim sześć znanych edycji ostrzyhomskiego *liber ordinarius*. Dwie pierwsze zostały wydrukowane w XV wieku przez J. Stuchsa w Norymberdze (1493 i 1496). W następnym stuleciu trzy edycje ukazały się w Wenecji u Lucantoniego Giunty (1505, 1509, 1520) i jedna w Lyonie (1510). Omawiając kolejne edycje, Földváry zwraca uwagę na ich realizację typograficzną, akcentując graficzne uporządkowanie tekstu, drzeworyty, partie muzyczne etc. Podaje także stan zachowania i lokalizację egzemplarzy. Analiza porównawcza tekstu wykazała niewielkie różnice między wydaniem (zaznaczono je w aparacie krytycznym). Pierwsze wydanie okazało się silnie uzależnionym od układu rękopisu, związek ten zerwano w nowszych drukach. Edycja z 1510 roku wyróżnia się dużą liczbą błędów drukarskich. W ostatnim wydaniu wprowadzono szereg zmian: zmodernizowano pisownię, zmodyfikowano treść liturgiczną, zmieniając kalendarz i poprawiając system kommemoracji. Tekst wszystkich edycji posiada dwie istotne cechy. Po pierwsze – tylko nieliczne ceremonie zostały szczegółowo opisane, dla większości dni podano jedynie właściwe teksty śpiewów. Po drugie – cykle *de tempore* i *de sanctis* zostały opisane w jednym ciągu, co w owych czasach było postępowaniem archaicznym.

Ważnym dla Földváryego zagadaniem są rękopisy wykorzystane do opracowania tekstu drukowanego. Część błędów widocznych w druku przypisana została nieumiejętnej interpretacji glos naniesionych na skierowany do oficyny manuskrypt bądź druk. Zepsute w ten sposób fragmenty zostały przez autora wskazane, co pozwala przybliżyć nieco zaginione rękopisy. Żaden ostrzyhomski *liber ordinarius* nie zawiera informacji na temat swych autorów i ich pracy. Földváry próbuje je więc odtworzyć poprzez analizę treści oraz porównanie z innymi księgami. Nie zachował się jednak żaden tego typu kodeks z ostrzyhomskiej katedry. Burze dziejowe przetrwał za to rękopis sporządzony dla jednego z mniejszych kościołów – *liber ordinarius* z Szepes, będący skróconą wersją kodeksu katedralnego. Jego porównanie z wersjami drukowanymi wykazuje, iż rękopis zawiera fragmenty nieobecne w drukach, które okazują się być skróconą

72 Zob. przyp. 8.

wersją kodeksu katedralnego. Dowodzą tego także pewne niekonsekwencje w drukowanym tekście, mianowicie odwołania do nieistniejących w nim fragmentów, które widocznie zawierała zaginiona dziś księga. Czym kierowano się w pomijaniu niektórych partii tekstu? Najpewniej usunięto opisy rozbudowanych ceremonii katedralnych niemożliwych do zrealizowania w skromnych warunkach parafialnych. Ponadto drukowane brewiarze i mszały zawierały liczne rubryki, których nie trzeba było powtarzać.

Wiele miejsca zajęło autorowi wyjaśnienie zasad jednoczesnego wyedytowana sześciu ksiąg. Podstawą przedstawionego czytelnikowi tekstu jest najstarsza znana edycja, różnice z późniejszymi wersjami zostały włączone do aparatu krytycznego. Fragmenty pierwszej edycji zostały zastąpione tekstami z późniejszych wydań, jeśli te okazywały się lepiej zrozumiałe. Incipity tekstów liturgicznych podane zostały w najdłuższych wersjach. Poza tekstem łacińskim Földváry zamieścił tłumaczenie na język angielski przepisów dla najbardziej rozbudowanych celebracji. Autor nie tłumaczył całości tekstu, uznawszy go za łatwo zrozumiałą, gdyż zbudowany według jednego schematu, w którym wskazane są jedynie incipity modlitw. Edycja uzupełniona została o dwa indeksy pozwalające odnaleźć święto według nazwy współczesnej oraz nazwy nadanej w tekście.

Opracowania najstarszych druków liturgicznych diecezji węgierskich umożliwiają wszechstronny ogląd zagadnienia oraz dostarczają rozbudowanego i nowoczesnego warsztatu. Jest to zasługa prac prowadzonych w licznych bibliotekach, w których zachowało się najwięcej węgierskich liturgików, oraz studiów o międzynarodowym charakterze, obejmujących całość historii drukiarstwa i ksiąg liturgicznych w Europie XV i XVI wieku. Obydwa kierunki badań uzupełniały się wzajemnie. Prace prowadzone w głównych ośrodkach współczesnej bibliologii dostarczały narzędzi do analizy materiału źródłowego. Wyniki opracowania egzemplarzy rozproszonych po bibliotekach krajów środkowej Europy wnoszą nowe informacje do bibliografii i studiów włączających wiedzę o księgach węgierskich w całościowy obraz historii dawnej książki. Poza dbałością o związek węgierskiej i europejskiej bibliologii należy podkreślić konsekwencję, z jaką opracowywano mniejsze księgozbiory, co wbrew pozorom nie należy do łatwych zadań. Najnowsze wydawnictwa węgierskie są pokłosiem prac z XIX i XX wieku, dowodzącym, jak wiele zrobiono już w rozpoznaniu dawnych rytów węgierskich i ich nośnika w postaci druków liturgicznych. Ich oryginalność i wartość kulturowa zdobyły już wiele dowodów i przyciągają nowych badaczy, czyniących godny użytek z dorobku poprzednich pokoleń.

FRYDERYK ROZEN**An overview of the research on Hungarian 15th and 16th century liturgical prints**

The article discusses the research on printed liturgical books of Hungarian dioceses published before 1526. Several local rites existed back then in Hungary, which is why diocesan authorities arranged for printing of their own missals, breviaries etc. The orders were usually performed by specialised printing houses, especially in Venice. The article predominately discusses works in bibliography. It also takes into account works representing other fields of knowledge which provided useful information for bibliography research. In the 19th and 20th centuries, authors from Hungary and other countries published diverse works discussing Hungarian liturgical books: catalogues, bibliographies, monographs and source editions. Inquiries in numerous libraries led to the discovery of new editions as well as of many items with interesting individual features. Liturgical book editions also played an important role in the research, which demonstrated their unique character.